तृतीयः पाठः। किं मिथ्या ? किं वास्तवम् ?

आधुनिकं तन्त्रज्ञानं मानवस्य कृते भौतिकविकासस्य विस्तीर्णं क्षेत्रम् उद्घाटयति इति तु सत्यमेव। तथापि तन्त्रज्ञानसाधनानाम् अत्यधिकोऽपयोगः नूतनान् प्रश्नान्, विघ्नान् सामाजिकसमस्याः च निर्माति। मिथ्या तथा च वास्तवम् एतयोः मध्ये भेदः ज्ञातव्यः अस्माभिः। आधुनिककालस्य इयमेवावश्यकता। – **लेखिका :– श्रीमती मुग्धा रिसबूड।**

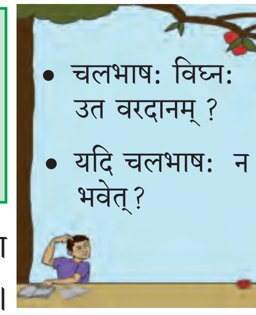

(त्रयोदशवर्षीया तनया सुखासन्दे उपविश्य एकेन हस्तेन कुर्कुरिकां खादति। अपरेण हस्तेन चलभाषं चालयति। तदानीं द्वारघण्टिकाम् आकर्ण्य माता द्वारम् उद्घाटयति। तनयायाः सख्यौ द्वारे एव स्थित्वा ताम् आह्वयतः।)

श्रुतिः – तनये, सत्वरं क्रीडनाय आगच्छ, बहिः खेलामः।

तनया – अहं गृहे एव खेलामि।

राजसी – किं खेलसि ?

तनया – (चलभाषं दर्शयित्वा) एतस्मिन् चलभाषे यष्टिकन्दुकक्रीडा, पादकन्दुकक्रीडा, वाहनक्रीडा, पत्रक्रीडा, चतुरङ्गक्रीडा, इत्यादयः सर्वाः क्रीडाः सन्ति। क्रीडाङ्गणं गत्वा खेलनस्य आवश्यकता एव नास्ति। अहं न आगच्छामि। (सख्यौ क्रीडार्थं निर्गच्छतः। माता पाकगृहं गच्छति। तनया चलभाषे युद्धक्रीडायां मग्ना।)

तनया – (स्वगतम्) एतस्यां क्रीडायां एषः सैनिकः मृतः अपरः च मारणीयः। ..... सर्वे सैनिकाः मृताः। हेऽऽ .....जितं मया। खेलः समाप्तः। (तनया पाकगृहं गच्छति।) अम्ब, बुभुक्षिता अस्मि।

माता – तनये, मम चलभाषे एतानि छायाचित्राणि पश्य। (तनया खाद्यपदार्थानां छायाचित्राणि पश्यति।)

तनया – मातः, पिझ्झा, पावभाजी, सिजलर्स इत्यादीनि खाद्यानि दृष्ट्वा लालायितं मे मुखम्। कृपया किमपि यच्छतु।

माता – चलभाषे दृष्टवती खलु ? अधुना खाद्यपदार्थानाम् आवश्यकता एव नास्ति। अहं न यच्छामि।

तनया – चलभाषे भोजनं दृष्ट्वा बुभुक्षा शान्ता कथं भवेत् ?

माता – यदि एतत् सत्यं, तर्हि कथं न जानासि यत् चलभाषेण क्रीडित्वा व्यायामः न भवति ? स्वास्थ्यरक्षणं न भवति ?

तनया – परं मातः, मह्यं रोचते तत् चलभाषेण क्रीडनम्।

माता – तनये, यद् यद् रोचते तत् तत् सर्वं स्वास्थ्यकरं, हितकरम्, आरोग्यपूर्णं न भवति। सम्यक् क्रीडा, पौष्टिकम् अन्नं, रात्रौ निद्रा आरोग्याय भवति। चलभाषे आभासात्मकं विश्वं न वास्तवम्।

तनया – तर्हि किं चलभाषस्य उपयोगः एव न करणीयः।

माता – तथा न। आवश्यकतानुसारं योग्यः उपयोगः करणीयः एव। किन्तु अति सर्वत्र वर्जयेत्।

तनया – आम् मातः। इतः परं पुनः चलभाषस्य योग्यम् उपयोगं करोमि।

भाषाभ्यास:

१. एकवाक्येन उत्तरत।

अ. चलभाषे का: क्रीडा: सन्ति ?

आ. चलभाषे कीदृशं विश्वम् ?

इ. किं किं दृष्ट्वा तनयाया: मुखं लालायितम् ?

ई. स्वास्थ्यरक्षणाय किं किम् आवश्यकम् ?

२. माध्यमभाषया उत्तरत। अ. माता तनयाया: विचारपरिवर्तनं कथं करोति?

आ. 'किं मिथ्या ? किं वास्तवम् ?' इति पाठस्य तात्पर्यं माध्यमभाषया लिखत ?

३. अ) सन्धिविग्रहं कुरुत। क) तदेव = ____ + एव। ख) नास्ति = न + ____।

आ) कालवचनपरिवर्तनं कुरुत।

१) अहं न आगच्छामि। (लङ्लकारे परिवर्तयत।)

२) बुभुक्षिता अस्मि। (बहुवचने परिवर्तयत।)

३) सख्यौ क्रीडार्थं प्रतिगच्छत:। (एकवचने लिखत।)

४) एतानि छायाचित्राणि पश्य। (उत्तमपुरुषे परिवर्तयत।)

इ) शब्दस्य वर्णविग्रहं कुरुत। १) द्वारम् २) स्वास्थ्यम् ३) बुभुक्षा ४) पौष्टिकम्

ई) मेलनं कुरुत।

विशेष्यम्	१. बुभुक्षा २. सैनिका: ३. खेल: ४. अन्नम् ५. विश्वम्
विशेषणम्	१. पौष्टिकम् २. शान्ता ३. आभासात्मकम् ४. समाप्त: ५. मृता:

उ) पाठात् त्वान्त-ल्यबन्त-अव्ययानि चिनुत लिखत च।

४. अ) समानार्थकशब्दं चिनुत। भट:, क्रीडा, जननी, क्षुधा, स्वाप:

आ) विरुद्धार्थकशब्दं लिखत। समाप्त:, स्वास्थ्यम्, आभासात्मकम्, मृत:

हसत नन्दत !

सन्धिरपि विनोदाय...

पुरा महाराष्ट्रेषु प्रजाहितदक्ष: कोऽपि नृप: आसीत् । तस्य महिषी संस्कृतभाषाप्रवीणा विदुषी च। एकदा तौ जलविहारार्थं किञ्चित् रम्यं जलाशयमगच्छताम्। जलक्रीडायां मग्न: नृपति: महिष्यां जलबिन्दून् क्षेप्तुं प्रारभत। राज्ञीं शैत्यम् अबाधत। अत: सा लज्जया नृपं संस्कृतभाषयैवावदत्, **''मोदकैस्ताडय माम्।''** तस्या: तद् वचनं श्रुत्वा चकित: राजा सेवकं सुवर्णस्थाल्यां मोदकानानेतुमादिशत्। यदा स: तैर्लघुमधुरगोलकै: राज्ञीं ताडयितुमैच्छत् तदा सा स्मितपूर्वकमगदत्, ''भो राजन्, शैत्यं मां बाधेत इति चिन्तयित्वा **'मा उदकै: ताडय माम्'**, जलबिन्दुभि: (उदकै:) मा त्रासय, इति वक्तुकामासम्।'' भूपतिरपि उच्चै: हसित्वा अभणत्, ''मोदकशब्दश्रवणेन अन्यथा गृहीतं मया। तेन अयं परिहासप्रसङ्ग: उद्भूत:।''

रम्यसंस्कृतम्। किं करवाणि?

छात्रा: – आचार्ये, नमो नम:।

शिक्षिका – नमो नम:। सुप्रभातम्। **उपविशत**।

सौरभ: तनय: च – आचार्ये, अपि **मार्जयाव** फलकम्?

शिक्षिका:– अवश्यम्। **मार्जयतम्**। सुवचनमपि **लिखतम्**। नीरजे, वातायनम् **उद्घाटय**। अतीव उष्मा बाधते। अयि मृदुले, व्यजनानि **चालय**।

धीरज: – आचार्ये, अपि **प्रविशानि** वर्गम्?

शिक्षिका – आम् **आगच्छ**। स्थाने **उपविश**। श्रान्त: दृश्यसे। किञ्चित् जलं **पिब**। अयि छात्रा:, अधुना अहं प्रश्नान् पृच्छामि । सम्यक् विचिन्त्य **उत्तरत** यूयम्। कोलाहल: **मास्तु**। एक: एव उत्तरं **वदतु**।

● **कृति:–** १. संवादं पठित्वा स्फुटशब्दानाम् अर्थम् अवगच्छत। तम् अर्थम् अनुसृत्य पञ्चदश वाक्यानि पठत।

पञ्चदश वाक्यानि। (परस्मैपदम् आत्मनेपदं च)

१. स:/भवान् खादतु/लभताम्।	२. तौ/भवन्तौ खादताम्/लभेताम्।	३. ते/भवन्त: खादन्तु/लभन्ताम्।
१. सा/भवती खादतु/लभताम्।	२. ते/भवत्यौ खादताम्/लभेताम्।	३. ता:/भवत्य: खादन्तु/लभन्ताम्।
१. तत् खादतु/लभताम्।	२. ते खादताम्/लभेताम्।	३. तानि खादन्तु/लभन्ताम्।
४. त्वं खाद/लभस्व।	५. युवां खादतम्/लभेथाम्।	६. यूयं खादत/लभध्वम्।
७. अहं खादानि/लभै।	८. आवां खादाव/लभावहै।	९. वयं खादाम/लभामहै।

एतेषु वाक्येषु विविधक्रियापदानाम् उपयोगं कृत्वा पुन: वदत स्मरत च।

● **कृति:–** २. कृतिपत्रिकायां या: विविधा: सूचना: सन्ति, ता: एकत्र लिखत। यथा– गद्यांशं पठित्वा कृती: **कुरुत**। एकवाक्येन **उत्तरत**।

३. गृहे वा पाठशालायां वा सूचना: लोट्लकारे दीयन्ते, तासां सङ्ग्रहं कुरुत। यथा– उपविशत, पठत, लिखत इत्यादय:।

CFH3NV

सम्भाषापत्रम्

१. वाक्यानि पूरयत।

(वर्धताम्, गायाम, यच्छ, आरोहाव, पठतु, तरत, खनतम्, रमस्व, लभेताम्)

१. अम्ब, भोजनं ______।
२. सः पाठं ______।
३. वयं गीतं______।
४. यूयं जले______।
५. आवाम् आम्रवृक्षं ______।
६. युवां भूमिं ______।
७. युष्माकं सुखं______।
८. छात्रौ यशः______।
९. त्वं स्वाध्याये______।

२. भवान्/भवती-स्थाने त्वं योजयित्वा वाक्यानि लिखत।

१. भवान् अत्र उपविशतु।
२. भवती बन्धनं मुञ्चताम्।
३. भवती प्रार्थयताम्।
४. भवान् शीघ्रं पृच्छतु।
५. भवन्तः भद्राणि पश्यन्तु।
६. भवत्यः पाकं पचन्तु।

पठत-बोधत — तत् त्वम् असि।

उद्दालकः श्वेतकेतोः पिता। श्वेतकेतुः उद्दालकस्य पुत्रः। एकदा पिता उद्दालकः पुत्रं श्वेतकेतुम् अपृच्छत्- "सौम्य, अपि तत् जानासि यस्य ज्ञानेन सर्वं ज्ञातं भवति ?"

पुत्रः - न जानामि, पितः। कृपया कथयतु।

पिता - जलपूर्णं पात्रं मुष्टिमितं लवणं च आनय। (पुत्रः तथा करोति।)

पिता - जलं लवणं च मिश्रय।

पुत्रः - मिश्रितं पितः।

पिता - अधुना जलात् लवणं पृथक्कुरु।

पुत्रः - तत् कर्तुं न शक्नोमि पितः।

पिता - अस्तु । उपरिभागस्थं जलं नलिकया आस्वादय। तत् कथम् अस्ति ?

पुत्रः - लवणमयम् अस्ति, तात।

पिता - मध्यभागस्थं जलं नलिकया आस्वादय। तत् कथम् अस्ति ?

पुत्रः - तद् अपि लवणम् अस्ति।

पिता - जलं बहिः क्षिप्त्वा आगच्छ।

पुत्रः - क्षिपामि तात।(जलं क्षिप्त्वा आगच्छति)

पिता - जले लवणं सर्वत्र व्याप्तं खलु ?

पुत्रः - आम्, तात।

पिता - तथैव ब्रह्म जगतः कारणम् अतः सर्वत्र व्याप्तम्। यथा त्वं जले व्याप्तं लवणं द्रष्टुं न शक्नोषि तथैव त्वं सर्वत्र व्याप्तं ब्रह्म द्रष्टुं न पारयसि। किन्तु तत् सर्वत्र अस्ति। तदेव ज्ञातव्यम्।

कृतिः - गद्यांशतः लोट्रूपाणि चिनुत।

(श्वेताश्वतर-उपनिषदः अयं संवादः।)

गायत-नन्दत

विमानयानं रचयाम।

राघव ! माधव ! सीते ! ललिते !
विमानयानं **रचयाम**।
नीले गगने विपुले विमले
वायुविहारं **करवाम**।।१।।

उन्नतवृक्षं तुङ्गं भवनम्।
क्रान्त्वाकाशं खलु **याम**।
कृत्वा हिमवन्तं सोपानं
चन्दिरलोकं **प्रविशाम**।।२।।

शुक्रश्चन्द्रः सूर्यो गुरुरिति
ग्रहान् हि सर्वान् **गणयाम**।
विविधाः सुन्दरताराश्चित्वा
मौक्तिकहारं **रचयाम**।।३।।

अम्बुदमालाम् अम्बरभूषाम्
आदायैव हि **प्रतियाम**।
दुःखित-पीडित-कृषिकजनानां
गणेषु हर्षं **जनयाम**।।४।।

डॉ. विश्वास, बेंगलूरू।

भाषासूत्रम् – १

(अ) नामानि ।

स्वरान्तशब्दानां भेदाः –

	पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
अकारान्तः	देव	–	वन
आकारान्तः	–	माला	–
इकारान्तः	कवि	मति	वारि
ईकारान्तः	–	नदी	–
उकारान्तः	भानु	धेनु	मधु
ऊकारान्तः	–	वधू	–
ऋकारान्तः	अ) पितृ आ) कर्तृ	अ) मातृ आ) स्वसृ	–

चित्रम् ⟶			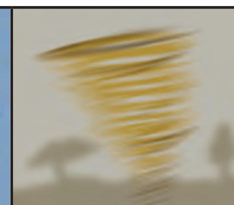	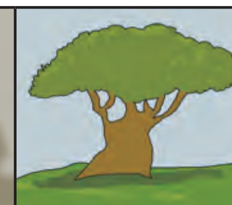
अकारान्तः शब्दः	**देवः**	**सूर्यः**	**वातः**	**वृक्षः**
समानार्थकः उकारान्तः शब्दः	**प्रभुः**	**भानुः, सहस्रांशुः**	**वायुः**	**तरुः**

चित्रम् ⟶			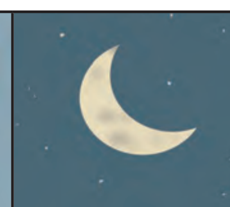	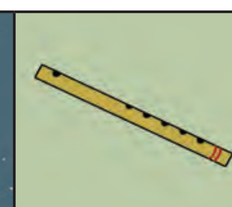
अकारान्तः/ईकारान्तः शब्दः	**शिक्षकः**	**सत्त्वः**	**चन्द्रः**	**वंशी**
समानार्थकः उकारान्तः शब्दः	**गुरुः**	**पशुः**	**इन्दुः, हिमांशुः**	**वेणुः**

पठत भेदम् अवगच्छत च ।

सूर्यः नाम तेजोगोलः। **सूर्यस्य** वर्णनं ऋग्वेदे वर्तते। **सूर्यात्** सर्वे प्रकाशं लभन्ते। **सूर्यं** परितः सर्वे ग्रहाः भ्रमन्ति। **सूर्येण** ग्रहमण्डलं शोभते। **सूर्ये** अतीव ऊर्जा वर्तते। **सूर्यः** अस्माकं देवता। **सूर्याय** नमः। **हे सूर्य**, रक्ष माम्।

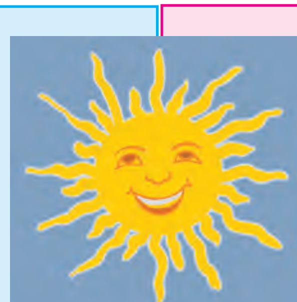

भानुः नाम तेजोगोलः। **भानोः** वर्णनं ऋग्वेदे वर्तते। **भानोः** सर्वे प्रकाशं लभन्ते। **भानुं** परितः सर्वे ग्रहाः भ्रमन्ति। **भानुना** ग्रहमण्डलं शोभते। **भानौ** अतीव ऊर्जा वर्तते। **भानुः** अस्माकं देवता। **भानवे** नमः। **हे भानो**, रक्ष माम्।

भानु (सूर्यः)– 'उ'कारान्तं पुंलिङ्गं नाम **उकारान्तनामानि।** **धेनु (गौः) 'उ'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
भानुः	भानू	भानवः	प्रथमा	धेनुः	धेनू	धेनवः
भानुम्	भानू	भानून्	द्वितीया	धेनुम्	धेनू	धेनूः
भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः	तृतीया	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्यः	चतुर्थी	धेनवे/धेन्वै	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
भानोः	भानुभ्याम्	भानुभ्यः	पञ्चमी	धेनोः/धेन्वाः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
भानोः	भान्वोः	भानूनाम्	षष्ठी	धेनोः/धेन्वाः	धेन्वोः	धेनूनाम्
भानौ	भान्वोः	भानुषु	सप्तमी	धेनौ/धेन्वाम्	धेन्वोः	धेनुषु
हे भानो	हे भानू	हे भानवः	सम्बोधनम्	हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः
भानुवत् अन्ये शब्दाः – मनु, अणु, विष्णु, साधु, इन्दु, पशु, वारु, प्रभु, गुरु इत्यादयः।				धेनुवत् अन्ये शब्दाः – तनु, चञ्चु, रज्जु, हनु इत्यादयः।		

मधु 'उ'कारान्तं नपुंसकलिङ्गं नाम

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
मधु	मधुनी	मधूनि	प्रथमा
मधु	मधुनी	मधूनि	द्वितीया
मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः	तृतीया
मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः	चतुर्थी
मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः	पञ्चमी
मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्	षष्ठी
मधुनि	मधुनोः	मधुषु	सप्तमी
हे मधो, मधु	हे मधुनी	हे मधूनि	सम्बोधनम्
मधुवत् अन्ये शब्दाः– वस्तु, अम्बु, जानु, दारु इत्यादयः। **उकारान्त–विशेषणानि।** दयालु, कृपालु, स्नेहालु, प्रेमालु।			

इच्छार्थक–उकारान्त–विशेषणानि।
यथा–ज्ञातुम् इच्छा जिज्ञासा।
जिज्ञासा यस्य अस्ति सः जिज्ञासुः।
एवं – पातुम् इच्छा (पिपासा) यस्य अस्ति सः/सा **पिपासुः**, भोक्तुम् इच्छा (बुभुक्षा) यस्य अस्ति सः/सा **बुभुक्षुः**, विजेतुम् इच्छा (विजिगीषा) यस्य अस्ति सः/सा **विजिगीषुः**। कर्तुम् इच्छा (चिकीर्षा) यस्य अस्ति सः/सा **चिकीर्षुः**।

जिज्ञासापत्रम्

१. योग्यरूपं योजयत।

१. महादेवः ________ पतिः। (पशु)
२. हे________, रक्ष माम्। (प्रभु)
३. सर्वे ________ ज्ञानं पूजयन्ति। (जिज्ञासु)
४. तस्मै ________ नमः। (गुरु)
५. नारदः ________ शरणं गच्छति। (विष्णु)
६. कृषीवलस्य समीपे पञ्च ________ सन्ति। (धेनु)
७. मयूरस्य ________ दीर्घा। (चञ्चु)
८. हिमालयस्य ________ हिमाच्छादितानि। (सानु)
९. ________ रसः मधुरः। (इक्षु)
१०. ________ पूर्णे नेत्रे। (अश्रु)

२. चतुर्थं पदं लिखत।

१) शम्भु – शम्भुना :: शिशु – ________।
२) धेनु – धेन्वा :: रज्जु – ________।
३) अम्बु – अम्बूनि :: वस्तु – ________।
४) हनु – हनूः :: तनु – ________।

ऋकारान्तनामानि ।

अ) सम्बन्धवाचकानि		आ) धातुतः निर्मितानि	
पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	कर्तृ नेतृ हर्तृ श्रोतृ योद्धृ	दातृ वक्तृ विधातृ अभिनेतृ बोद्धृ
पितृ (जनकः) भ्रातृ (सहोदरः) देवृ (पत्युः भ्राता) जामातृ (कन्यायाः पतिः)	मातृ (जननी) दुहितृ (कन्या) यातृ (देवुः पत्नी) ननान्दृ (पत्युः भगिनी)		
• नृ (मनुष्यः)		• सवितृ (पुं)(सूर्यः), स्वसृ (स्त्री.)(भगिनी), नप्तृ (पुं.) (पौत्रः/दौहित्रः)	

'अ' प्रकारः – पितृ 'ऋ'कारान्तं पुंलिङ्गं नाम **मातृ 'ऋ'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पिता	पितरौ	पितरः	प्रथमा	माता	मातरौ	मातरः
पितरम्	पितरौ	पितॄन्	द्वितीया	मातरम्	मातरौ	मातॄः
पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः	तृतीया	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः	चतुर्थी	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः	पञ्चमी	मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
पितुः	पित्रोः	पितॄणाम्	षष्ठी	मातुः	मात्रोः	मातॄणाम्
पितरि	पित्रोः	पितृषु	सप्तमी	मातरि	मात्रोः	मातृषु
हे पितर्,पितः	हे पितरौ	हे पितरः	सम्बोधनम्	हे मातर्,मातः	हे मातरौ	हे मातरः

'आ' प्रकारः (धातुतः निर्मितानि)

धातुः	नाम	अर्थः	पुं. प्रथमा ए. व.	स्त्री. प्रथमा ए. व.
१. कृ	कर्तृ	यः करोति।	कर्ता	कर्त्री
२. हृ	हर्तृ	यः हरति।	हर्ता	हर्त्री
३.नी–नय्	नेतृ	यः नयति।	नेता	नेत्री
४. रक्ष्	रक्षितृ	यः रक्षति।	रक्षिता	रक्षित्री
५. श्रु	श्रोतृ	यः शृणोति।	श्रोता	श्रोत्री

कर्तृ 'ऋ'कारान्तं पुंलिङ्गं नाम

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
कर्ता	कर्तारौ	कर्तारः	प्रथमा
कर्तारम्	कर्तारौ	कर्तॄन्	द्वितीया
हे कर्तः, हे कर्तर्	हे कर्तारौ	हे कर्तारः	सम्बोधनम्

तृतीयातः सप्तमीपर्यन्तं शब्दरूपाणि पितृवत् भवन्ति। एवम् एव 'आ'प्रकारकाणां शब्दानां रूपाणि भवन्ति।

'आ' प्रकारकाणां स्त्रीलिङ्गशब्दानां रूपाणि नदीवत् भवन्ति। यथा –

कर्त्री 'ई'कारान्तं स्त्रीलिङ्गं नाम

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
कर्त्री	कर्त्र्यौ	कर्त्र्यः	प्रथमा
कर्त्रीम्	कर्त्र्यौ	कर्त्रीः	द्वितीया
हे कर्त्रि	हे कर्त्र्यौ	हे कर्त्र्यः	सम्बोधनम्

१. रिक्तस्थानानि पूरयत। – गणेशस्य कुटुम्बम्।

१) शङ्करः गणेशस्य ------। (पितृ)

२) पार्वती गणेशस्य -------। (मातृ)

३) कार्तिकेयः गणेशस्य ------। (भ्रातृ)

४) ----- (मातृ) पार्वत्याः आदेशम् एतौ -----पालयतः। (भ्रातृ)

५) मातामहस्य हिमालयस्य एतौ आदर्शौ ------। (नप्तृ)

(आ) सर्वनामानि।

प्रथमपुरुषवाचकानि	तद्, यद्, एतद्, इदम्, भवत्
मध्यमपुरुषवाचकम्	युष्मद्
उत्तमपुरुषवाचकम्	अस्मद्
प्रश्नार्थकम्	किम्

'इदम्' सर्वनाम पुंलिङ्गम् | **'इदम्' सर्वनाम स्त्रीलिङ्गम्**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
अयम्	इमौ	इमे	प्रथमा	इयम्	इमे	इमाः
इमम्/एनम्	इमौ/एनौ	इमान्/एनान्	द्वितीया	इमाम्/एनाम्	इमे/एने	इमाः/एनाः
अनेन/एनेन	आभ्याम्	एभिः	तृतीया	अनया/एनया	आभ्याम्	आभिः
अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः	चतुर्थी	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः	पञ्चमी	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
अस्य	अनयोः/एनयोः	एषाम्	षष्ठी	अस्याः	अनयोः/एनयोः	आसाम्
अस्मिन्	अनयोः/एनयोः	एषु	सप्तमी	अस्याम्	अनयोः/एनयोः	आसु

'इदम्' सर्वनाम नपुंसकलिङ्गम् –

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
इदम्	इमे	इमानि	प्रथमा
इदम्/एनत्	इमे/एने	इमानि/एनानि	द्वितीया

(तृतीयातः सप्तमीपर्यन्तानि रूपाणि पुंलिङ्गसदृशानि।)

भवत् आदरार्थकं सर्वनाम।

भवत् – पुंलिङ्गम् **भवत् – स्त्रीलिङ्गम्(भवती)**

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
भवान्	भवन्तौ	भवन्तः	प्रथमा	भवती	भवत्यौ	भवत्यः
भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः	द्वितीया	भवतीम्	भवत्यौ	भवतीः
भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः	तृतीया	भवत्या	भवतीभ्याम्	भवतीभिः
भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः	चतुर्थी	भवत्यै	भवतीभ्याम्	भवतीभ्यः
भवतः	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः	पञ्चमी	भवत्याः	भवतीभ्याम्	भवतीभ्यः
भवतः	भवतोः	भवताम्	षष्ठी	भवत्याः	भवत्योः	भवतीनाम्
भवति	भवतोः	भवत्सु	सप्तमी	भवत्याम्	भवत्योः	भवतीषु
हे भवन्	हे भवन्तौ	हे भवन्तः	सम्बोधनम्	हे भवति	हे भवत्यौ	हे भवत्यः

✻ केवलं प्रथमपुरुषस्य क्रियापदेन सह उपयुज्यते किन्तु मध्यमपुरुषस्य दर्शकम्।

कर्तृपदम्	लट्लकारः	लङ्लकारः	लोट्लकारः	विधिलिङ्लकारः
भवान्/भवती	गच्छति	अगच्छत्	गच्छतु	गच्छेत्
त्वम्	गच्छसि	अगच्छः	गच्छ	गच्छेः

स्वराणां सृष्टिः।

पठत अवगच्छत !

पङ्क्तिद्वयं पठत।

१. **नास्ति** विद्यासमो बन्धुः। नास्ति = न + अस्ति। (अ + अ = आ)

२. **नरस्याभरणं** रूपम्। नरस्याभरणं = नरस्य + आभरणम् (अ + आ = आ)

१. सवर्णदीर्घसन्धिः।

अ) अ/आ + अ/आ = आ

१. नव + अपि = नवापि।

२. ____ + अत्र = तथात्र।

३. लेखनस्य + ____ = लेखनस्याशयः।

आ) इ/ई + इ/ ई = ई

१. पठति + इति = पठतीति।

२. ____ + इव = नदीव।

३. परि + ____ = परीक्षा।

इ) उ/ऊ + उ/ऊ = ऊ

१. गुरु + उपदेशः = गुरूपदेशः।

२. ____ + उत्साहः = वधूत्साहः।

३. ____ + ऊर्जा = भानूर्जा।

ई) ऋ/ॠ+ ऋ/ॠ = ॠ

१. मातृ +ऋणम् = मातॄणम्।

२. पितृ + ____ = पितॄतम्।

३. भ्रातृ + ____ = भ्रातॄषभः।

(इ) धातुसाधितानि अव्ययानि।

धातुसाधिता: नाम धातुमूलका: शब्दा:।

क्रियापदम्	नाम	विशेषणम्	अव्ययम्
पठ् – पठति	पठनम्, पाठ:	पठित	पठित्वा
पूज् – पूजयति	पूजनम्, पूजा	पूजित	सम्पूज्य
रम् – रमते	रमा , रमणम्	रत	रत्वा
वृत् – वर्तते	वर्तनम्, वृत्ति:	वृत्त	वर्तितुम्

अव्ययम्।

व्यय: नाम परिवर्तनम्। यस्मिन् शब्दे परिवर्तनं न भवति, नाम य: शब्द: त्रिषु लिङ्गेषु, त्रिषु वचनेषु अपि च सर्वासु विभक्तिषु समान: एव भवति, स: शब्द: 'अव्ययम्' इति उच्यते। यथा–

१. बालिका देवं **नत्वा** पठति। २. गणेशं **नत्वा** त्वं गच्छसि। ३. आचार्यं **नत्वा** छात्रा: वर्गं प्रविशन्ति।

अत्र कर्तृपदानुसारं क्रियापदं परिवर्तते। परं 'नत्वा' इत्यस्मिन् रूपे परिवर्तनं न भवति। अत: तद् अव्ययम्।

धातुसाधितानि अव्ययानि

पूर्वकालवाचकद्वयम्

त्वान्तम् (त्वा + अन्तम्)

मूलधातु: + क्त्वा (त्वा)

ल्यबन्तम् (ल्यप् + अन्तम्)

उपसर्ग: + मूलधातु: + ल्यप् (य)

हेत्वर्थकम्

तुमन्तम् (तुम्+अन्तम्)

मूलधातु: + तुमुन् (तुम्)

पूर्वकालवाचक–अव्यय–द्वयम्।

- **त्वान्तरचना** –

१) राम: शालां गच्छति। राम: वर्गं प्रविशति।

अत्र एक: एव कर्ता। (राम:), क्रियाद्वयम् (गमनक्रिया, प्रवेशक्रिया)

पूर्वं कृता क्रिया गमनस्य। अत: गच्छति इति क्रियापदं पूर्वकालवाचकम् अस्ति। गम् धातो: अग्रे **त्वा–प्रत्ययम्** उपयुज्य अव्ययरूपं भवति – **गत्वा**।

राम: शालां **गत्वा** वर्गं प्रविशति।

२) मैथिली पुस्तिकायां लिखति। तत्पश्चात् प्रश्नं पृच्छति।

मैथिली पुस्तिकायां **लिखित्वा** प्रश्नं पृच्छति।

- **ल्यबन्तरचना** –

१) नीरज: वर्गं प्रविशति। तदनन्तरम् आसने उपविशति।

नीरज: वर्गं **प्रविश्य** आसने उपविशति।

२) भारती आसने उपविशति पुस्तिकायां लिखति च।

भारती आसने **उपविश्य** पुस्तिकायां लिखति।

अवधेयम् –

त्वान्त/ल्यबन्तरचनासमये 'अपि' 'तदनन्तरं', 'तत:', 'च', 'अथ', 'अनन्तरं', 'तत्पश्चात्' इत्यादय: शब्दा: निष्कासयितव्या:। द्वितीयवाक्यस्थं कर्तृपदं (नाम सर्वनाम वा) अपि निष्कासयितव्यम्।

हेत्वर्थकम् अव्ययम् ।

हेतु + अर्थकम् = हेत्वर्थकम् । हेतु: नाम उद्दिष्टम् । हेत्वर्थकम् अव्ययं क्रियाया: उद्दिष्टं कथयति ।

१) राम: **पठितुं** शालां गच्छति । राम: किमर्थं शालां गच्छति? **पठितुम् ।**

२) देवं **पूजयितुं** माता देवालयं गच्छति । माता किमर्थं देवालयं गच्छति ? देवं **पूजयितुम्** ।

३) छात्रा: **खेलितुं** क्रीडाङ्गणं गच्छन्ति । छात्रा: किमर्थं क्रीडाङ्गणं गच्छन्ति ? **खेलितुम् ।**

पठत स्मरत ।

धातव:	क्त्वा	ल्यप्	तुमुन्	धातव:	क्त्वा	ल्यप्	तुमुन्
दा	दत्त्वा	प्रदाय	दातुम्	वह्	ऊढ्वा	निवह्य	वोढुम्
पा	पीत्वा	निपीय	पातुम्	वस्	उषित्वा	निवस्य	वसितुम्
स्था	स्थित्वा	उत्थाय	स्थातुम्	वद्	उदित्वा	प्रोद्य/अनूद्य	वदितुम्
ज्ञा	ज्ञात्वा	विज्ञाय	ज्ञातुम्	कथ्	कथयित्वा	विकथ्य	कथयितुम्
गै	गीत्वा	प्रगाय	गातुम्	चुर्	चोरयित्वा	अभिचोर्य	चोरयितुम्
ध्यै	ध्यात्वा	अनुध्याय	ध्यातुम्	क्षल्	क्षालयित्वा	प्रक्षाल्य	क्षालयितुम्
जि	जित्वा	विजित्य	जेतुम्	रच्	रचयित्वा	विरचय्य	रचयितुम्
नी	नीत्वा	आनीय	नेतुम्	गण्	गणयित्वा	विगणय्य	गणयितुम्
श्रु	श्रुत्वा	उपश्रुत्य	श्रोतुम्	पूज्	पूजयित्वा	सम्पूज्य	पूजयितुम्
भू	भूत्वा	अनुभूय	भवितुम्	घुष्	घोषयित्वा	सङ्घोष्य	घोषयितम्
कृ	कृत्वा	उपकृत्य	कर्तुम्	नृत्	नर्तित्वा	अभिनृत्य	नर्तितुम्
स्मृ	स्मृत्वा	विस्मृत्य	स्मर्तुम्	क्रन्द्	क्रन्दित्वा	आक्रन्द्य	क्रन्दितुम्
सृ	सृत्वा	अनुसृत्य	सर्तुम्	पठ्	पठित्वा	अनुपठ्य	पठितुम्
दिश्	दिष्ट्वा	आदिश्य	देष्टुम्	लिख्	लिखित्वा	विलेख्य	लिखितुम्
दृश्	दृष्ट्वा	सन्दृश्य	द्रष्टुम्	हस्	हसित्वा	विहस्य	हसितुम्
प्रच्छ्	पृष्ट्वा	आपृच्छ्य	प्रष्टुम्	वन्द्	वन्दित्वा	अनुवन्द्य	वन्दितुम्
स्पृश्	स्पृष्ट्वा	संस्पृश्य	स्प्रष्टुम्	ग्रह्	गृहीत्वा	सङ्गृह्य	ग्रहीतुम्
सिच्	सिक्त्वा	अभिषिच्य	सेक्तुम्	गम्	गत्वा	आगम्य	गन्तुम्
मुच्	मुक्त्वा	विमुच्य	मोक्तुम्	नम्	नत्वा	प्रणम्य	नन्तुम्
वच्	उक्त्वा	प्रवाच्य	वक्तुम्	रम्	रत्वा	आरत्य	रन्तुम्

पङ्क्तिद्वयं पठत अवगच्छत ! **स्वराणां सृष्टि: ।**

१. **मातेव** रक्षति **पितेव** हिते नियुङ्क्ते । मातेव = माता + इव । पितेव = पिता + इव ।

२. क्रियासिद्धि: सत्त्वे वसति महतां **नोपकरणे** । नोपकरणे = न + उपकरणे ।

२. गुणसन्धि: ।

अ) अ/आ + इ/ई = ए

१. देव + इन्द्र: = देवेन्द्र: ।

२. _____ + इव = चन्द्रिकेव ।

आ) अ/आ + उ/ऊ = ओ

१. गणेश + उत्सव: = गणेशोत्सव: ।

२. वृक्षस्य + _____ = वृक्षस्योर्ध्वम् ।

इ) अ/आ + ऋ/ॠ = अर्

१. देव + ऋषि: = देवर्षि: ।

२. महा + _____ = महर्षि: ।

जिज्ञासापत्रम्

१. पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-अव्ययानि उपयुज्य वाक्यानि लिखत।

१. सः ________ गच्छति। (खाद्)
२. आदित्यः गुरुम् ________ (अनु + सृ) देशान्तरम् अव्रजत्।
३. ब्रह्मदेवः वाल्मीकिम् ________ (उप + दिश्) अवदत्।
४. भक्तः विष्णुं ________ (स्मृ) तपश्चरणं करोति।
५. बालकः ईश्वरं ________ (ध्यै) अभ्यासं प्रारभते।
६. सिंहं ________ (दृश्) मुकुलः भीतः।
७. नौकाम् ________ (आ + नी) अजयः प्रवासम् आरभत।

२. हेत्वर्थक-अव्ययानि प्रयुज्य वाक्यं पुनर्लिखत।

१. भार्गवः ________ (स्ना) गङ्गानदीं गच्छति।
२. गर्दभः ________ (गै) आरभत रात्रौ।
३. धनं ________ (लभ्) सोमदत्तः महानगरम् असरत्।
४. प्रश्नं ________ (प्रच्छ्) सः धैर्येण अग्रे आगच्छत्।

(ई) लोट्लकारः।

१) रामः पाठं पठति। (लट्लकारः) (वर्तमानकालः) २) रामः पाठम् अपठत्। (लङ्लकारः) (प्रथमभूतकालः) वाक्यद्वये कालस्य बोधः भवति। अधुना एतानि उदाहरणानि पठत।
१. प्रतीक, त्वम् उत्तिष्ठ। (आदेशः) २. काले वर्षतु पर्जन्यः। (अपेक्षा) ३. सर्वे सुखिनः भवन्तु। (शुभाशंसा) ४. अपि अहं वर्गं प्रविशानि ? (अनुमतिः)

एतानि सर्वाणि वाक्यानि कालं न बोधयन्ति। परम् आदेशः, इच्छा, शुभाशंसनम्, अनुमतिः इत्यादीन् भावान् कथयन्ति। अतः तानि 'अर्थ' इति प्रकारेषु गण्यन्ते। अर्थद्वयम् - आज्ञार्थः (लोट्लकारः), विध्यर्थः (लिङ्लकारः)।

परस्मैपदम् **लोट्प्रत्ययाः। (आज्ञार्थप्रत्ययाः)** आत्मनेपदम्

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
तु	ताम्	अन्तु	प्रथमः	ताम्	इताम्	अन्ताम्
-	तम्	त	मध्यमः	स्व	इथाम्	ध्वम्
आनि	आव	आम	उत्तमः	ऐ	आवहै	आमहै

मध्यमपुरुष-एकवचनस्य प्रत्ययः 'हि' अस्ति। किन्तु गणानां प्रथमविभागे (१,४,६,१०) तस्य लोपः भवति।

पठ् (१ प. प.) रम् (१ आ. प.)

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुषः	ए.व.	द्विव.	ब.व.
पठतु	पठताम्	पठन्तु	प्रथमः	रमताम्	रमेताम्	रमन्ताम्
पठ	पठतम्	पठत	मध्यमः	रमस्व	रमेथाम्	रमध्वम्
पठानि	पठाव	पठाम	उत्तमः	रमै	रमावहै	रमामहै

नृत् (४ प. प.) — मन् (४ आ. प.)

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
नृत्यतु	नृत्यताम्	नृत्यन्तु	प्रथम:	मन्यताम्	मन्येताम्	मन्यन्ताम्
नृत्य	नृत्यतम्	नृत्यत	मध्यम:	मन्यस्व	मन्येथाम्	मन्यध्वम्
नृत्यानि	नृत्याव	नृत्याम	उत्तम:	मन्यै	मन्यावहै	मन्यामहै

लिख् (६ प. प.) — दिश् (६ आ. प.)

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
लिखतु	लिखताम्	लिखन्तु	प्रथम:	दिशताम्	दिशेताम्	दिशन्ताम्
लिख	लिखतम्	लिखत	मध्यम:	दिशस्व	दिशेथाम्	दिशध्वम्
लिखानि	लिखाव	लिखाम	उत्तम:	दिशै	दिशावहै	दिशामहै

पूज् (१० प.प.) — मन्त्र् (१० आ. प.)

ए.व.	द्विव.	ब.व.	पुरुष:	ए.व.	द्विव.	ब.व.
पूजयतु	पूजयताम्	पूजयन्तु	प्रथम:	मन्त्रयताम्	मन्त्रयेताम्	मन्त्रयन्ताम्
पूजय	पूजयतम्	पूजयत	मध्यम:	मन्त्रयस्व	मन्त्रयेथाम्	मन्त्रयध्वम्
पूजयानि	पूजयाव	पूजयाम	उत्तम:	मन्त्रयै	मन्त्रयावहै	मन्त्रयामहै

* * *

पञ्चोन-द्विवादनम्

दशोन-त्रिवादनम्

पञ्चाधिक-पञ्चवादनम्

दशाधिक-षड्वादनम्

विंशति-अधिक-अष्टवादनम्

पञ्चविंशति-अधिक-नववादनम्

पञ्चत्रिंशत्-अधिक-दशवादनम्

चत्वारिंशत्-अधिक-एकादशवादनम्

उदाहरणानुसारं घटिकायन्त्रे समयनिर्देशनं कुरुत।

१) छात्रः प्रातःकाले पञ्चाधिकषड्वादने उत्तिष्ठति।

२) छात्रः दशोनदशवादने पाठशालां गच्छति।

३) विंशत्यधिक-पञ्चवादने छात्रः क्रीडाङ्गणे खेलति।

४) दशोनसप्तवादने छात्रः सायंप्रार्थनां करोति।

समयम् अक्षरैः लिखत पठत च।

१) अर्चकः देवालयं (४.५०) वादने गच्छति।

२) अध्यापकः कक्षां (११.०५) वादने प्रविशति।

३) सायङ्काले (६.२०) वादने सूर्यास्तः भवति।

४) वयं सर्वे रात्रौ (८.४०) वादने भोजनं कुर्मः।

५) दूरदर्शने शनिवासरे सायङ्काले (७.००) वादने संस्कृतवार्तावली-कार्यक्रमस्य प्रसारणं भवति ।

६) वयम् आकाशवाण्यां प्रतिदिनं प्रातः (६.५५) वादने संस्कृतवार्ताः श्रोतुं शक्नुमः ।

।।श्रीः।।

अस्माकं विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवस्य कार्यक्रमपत्रिका।

७.३० - छात्राणाम् आगमनम्।
७.४५ - सभागृहे मेलनम्।
८.१० - अतिथीनाम् आगमनम्।
८.१५ - दीपप्रज्वालनं शारदापूजनं च।
८.३० - अतिथीनां स्वागतम्।
८.४५ - सांस्कृतिककार्यक्रमाः।
९.४५ - अतिथीनां भाषणम्।
१०.१० - प्रधानाचार्यस्य उपदेशः।
१०.३० - पारितोषिकवितरणम्।
१२.०५ - कार्यक्रमसमाप्तिः।

रम्यसंस्कृतम्। किं कुर्यात्? किं भवेत्?

जनाः आर्द्रं शुष्कं च
अवकरं पृथक् क्षिपेयुः।

त्वं भ्रमणध्वनिना
अधिकसमयं न क्रीडेः।

अद्य आरभ्य वयम्
आदिनं पठेम।

श्वः अहं पुस्तकम् आनयेयम्।

एतं तालं युवां पुनःपुनः वादयेतम्।

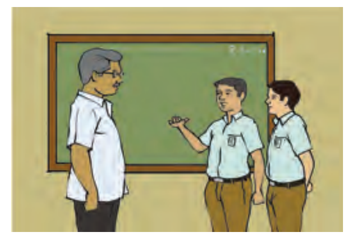

आवां फलके सुभाषितं लिखेव।

पञ्चदशवाक्यानि पठत।

१. सः/भवान् पठेत्/रमेत। २. तौ/भवन्तौ पठेताम्/रमेयाताम्। ३. ते/भवन्तः पठेयुः/रमेरन्।
४. सा/भवती पठेत्/रमेत। ५. ते/भवत्यौ पठेताम्/रमेयाताम्। ६. ताः/भवत्यः पठेयुः/रमेरन्।
७. तत् पठेत्/रमेत। ८. ते पठेताम्/रमेयाताम्। ९. तानि पठेयुः/रमेरन्।
१०. त्वं पठेः/रमेथाः। ११. युवां पठेतम्/रमेयाथाम्। १२. यूयं पठेत/रमेध्वम्।
१३. अहं पठेयम्/रमेय। १४. आवां पठेव/रमेवहि। १५. वयं पठेम/रमेमहि।

पुनःस्मारणम्। उपपदविभक्तयः (अव्ययानि)।

कानिचन अव्ययानि विशिष्ट-विभक्तिरूपम् अपेक्षन्ते । तानि अधः निर्दिष्टानि ।

१. अभितः = (**द्वितीया**) **भानुम्** अभितः ग्रहाः भ्रमन्ति ।
२. परितः = (**द्वितीया**) **मातरं** परितः गणेशः प्रदक्षिणां करोति ।
३. उभयतः = (**द्वितीया**) **नदीम्** उभयतः क्षेत्राणि विद्यन्ते ।
४. प्रति = (**द्वितीया**) सायङ्काले वत्सः **धेनुं** प्रति वेगेन गच्छति ।
५. विना = (**द्वितीया/तृतीया/पञ्चमी**) **चन्द्रमसम्/चन्द्रमसा/चन्द्रमसः** विना निशा न शोभते ।
६. सह = (**तृतीया**) **पित्रा** सह अनिकेतः आपणं गच्छति ।
७. अलम् = (**तृतीया**) अलं **निद्रया** । अलं **भीत्या** । अलं **वार्तालापेन** ।
८. नमः = (**चतुर्थी**) **गणपतये** नमः । **गुरवे** नमः । **मरुते** नमः। **महालक्ष्म्यै** नमः ।
९. बहिः = (**पञ्चमी**) **गृहात्** बहिः माता आगता ।
१०. कृते = (**षष्ठी**) **स्वसुः** कृते बन्धुः उपहारम् आनयति ।
११. समीपे = (**षष्ठी**) **नगरस्य** समीपे उद्यानं वर्तते।